

Jan Wiśniewski

Elekcje biskupów pomezzańskich w średniowieczu

Studia Warmińskie 38, 97-116

2001

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

ELEKCJE BISKUPÓW POMEZAŃSKICH W ŚREDNIOWIECZU

Treść: — I. Normy ogólne elekcji biskupów przez kapituły. — II. Pierwsze nominacje i pierwsza elekcja. — III. Wybór biskupów krzyżackich. 1. Prepozytów. 2. Kanoników. 3. Zasłużonych dla Zakonu. 4. Spoza gremium kapitułnego. — IV. Konfirmacje, prowizje papieskie, ekspektatywy. — V. Walka o zachowanie tronu pomezkańskiego. — VI. Opłata za prowizję — *servicium*. — Zusammenfassung.

I. NORMY OGÓLNE ELEKCJI BISKUPÓW PRZEZ KAPITUŁY

Wstępnie trzeba wspomnieć obowiązujące od papieża Grzegorza IX (1227–1241) prawo zapisane w jego dekretach, że następca na stolicy biskupiej musiał zostać wybrany w czasie nie dłuższym niż trzy miesiące od śmierci poprzednika¹. Na temat przebiegu wyłaniania kandydatów na tron biskupów pomezkańskich, ich wyborów i okoliczności ich zatwierdzenia, w tym kontrowersje i opłaty związane z wystawieniem prowizji papieskiej, informują jedynie papieskie bulle prowizyjne² oraz kronika pomezkańska (1360–1419) przypisywana niegdyś oficjałowi Janowi z Posilge (Żuławki), a obecnie Janowi de Redden³.

¹ K. Dopierała, *Księga papieża*, Poznań 1996, s. 200–201; A. Radziwiński, *Biskupstwa państwa krzyżackiego w Prusach XIII–XV wieku*, Toruń 1999, s. 89.

² PrUB, t. I–VI, opr. R. Philippi, C.P. Woelky, A. Seraphim, M. Hein, E. Maschke, H. Koepen, K. Conrad, Königsberg, Marburg 1882–1986; *Urkundenbuch zur Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien*, opr. H. Cramer, *Zeitschrift des Historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder*, 15–18 (1885–1887); M. Glauert, *Die Bischofswahlen in den altpreussischen Bistümern Kulm, Pomesanien, Ermland und Samland im 14. Jahrhundert*, *RQAKG* 94: 1999, z. 1–2, s. 82–127.

³ J. von Posilge, *Chronik des Landes Preussen nebst Fortsetzung*, opr. E. Strehlke, w: SRP, III, s. 79–388; Jan de Redden (z chełmińskiego Radzyna?; miejscowość Reden leży pomiędzy Dąbrową Górniczą a Sosnowcem, a stąd ok. 30 km na Chrzanów leży Byczyna — czyżby więc stąd pochodził!?) napisał ją w Brzegu (?) w języku łacińskim, korzystając z roczników toruńskich. De Redden studiował w Pradze, gdzie został immatrykulowany w 1396 r., uzyskując następnie magisterium. W 1403 r. został rektorem kościoła parafialnego w Byczynie na Śląsku (odległe 8 km od Chrzanowa [śląskie], a 18 km na północ od Kluczborka [opolskie] znajduje się miasto Byczyna — należy opowiedzieć się za tą miejscowością, ponieważ tutaj jest większa parafia), będąc kanonikiem kolegiaty w Głogowie. Był oficjałem chełmińskim przed 10 czerwca 1410 r., ale już przed 26 maja 1411 r. aż do połowy 1413 r. (?) był oficjałem pomezkańskim i pracował w kancelarii wielkiego mistrza Henryka von Plauena. Na początku 1414 r. był kanonikiem kolegiackim w Brzegu, gdzie także kanonikiem był Piotr de Redden. Przebywał tutaj do 1417 r., ale przez krótki czas 1416 r. bawił w Prusach. Dnia 6 września

Przedmiotem rozważań będzie tu problem prawnego i faktycznego wpływu kapituły pomezańskiej, Zakonu i metropolity ryskiego na wybór biskupów kwi-dyńskich, a także Stolicy Apostolskiej na obsadę tego urzędu biskupiego.

Prezbiteria biskupie ukształtowały się w okresie starożytności chrześcijańskiej z inicjatywy biskupów Eugeniusza z Vercelli (ok. 283–371) i Augustyna z Hippony (354–430). Bardziej ujednoczone struktury wprowadziła *Regula canonicorum* biskupa Chrodeganga z Metz (742–766) z ok. 755/756 r. oraz *regula* przyjęta na synodzie w Akwizgranie w 1816 r., według której nadawanie kanonii należało do biskupa⁴. Gremia kanonickie uzyskały samodzielność gospodarczą w okresie od IX do XII w. poprzez nadania dóbr na rzecz katedry i jej kleru przez biskupa, możnowładców i osoby prywatne. W związku z uniezależnieniem się gospodarczym kapituły od biskupa, w okresie od XII–XIII w. obsada kanonii została podzielona pomiędzy członków kapituły, którzy wybierali kandydata, a biskupem, który wręczał nominację. *Objęcie własnego majątku oraz zapewnienie sobie prawa przyjmowania lub współdecydowania o przyjmowaniu nowych członków nadawało grupom katedralnym podstawowe cechy osobowości prawnej*⁵. Wówczas też kapituły powoli przejęły prawo (należące do tej pory do duchowieństwa miasta biskupiego) współdecydowania w sprawach administracyjnych diecezji i wyrażania swojej zgody na ich wprowadzenie w życie. Już Sobór Laterański II w 1139 r. w kanonie 28 przyjął, że kapituły katedralne są właściwym gremium do elekcji biskupów, a w 1215 r. Sobór Laterański IV przyznał członkom tychże kapituł prawo wyboru biskupa, które należało do *maior et sanior pars capituli*⁶. To prawo nie było jednak wolne od sytuacji politycznej i wpływu możliwych na członków kapituły.

Kanonicy mogli dokonywać wyboru w trojaki sposób: *per scrutinium* — przez tajne głosowanie obecnych kanoników; *per compromissum* — w takim przypadku głosowało 3 lub 5 kanoników wyłonionych z całego gremium, ale ich kandydat musiał być obrany jednogłośnie; *quasi per inspirationem (concorditer)* — jeden lub kilku zgłaszało kandydata, na którego zgadzali się również pozostali. Przystępując do głosowania, powoływano komisję skrutacyjną (*antescrutinium*), następnie głosowano (*scrutinium*), a potem ogłaszano wyniki (*postscrutinium*). Po wyborze i wyrażeniu zgody elekta, wprowadzano go do katedry, gdzie siadał na tronie biskupim ustawionym w prezbiterium, a wszyscy obecni zgodnie ze zwyczajem śpiewali *Ciebie Boże wysławiamy — Te Deum laudamus*⁷.

Kapituła pomezańska posiada kilka dokumentów dotyczących jej zorganizowania, które wystawił biskup Albert pełniący obowiązki biskupa pomocniczego

1417 r. wystąpił jako świadek testamentu biskupa pomezańskiego Jana Rymana, a 4 grudnia t.r. uwierzytelił notarialnie transumpt dwóch dokumentów papieża Aleksandra IV kierowanych do metropolity ryskiego i biskupów pruskich. Najprawdopodobniej po 1420 r. przeniósł się ponownie do Brzegu, gdzie wystąpił w 1433 r. Zmarł w 1442 r.; J. W e n t a, Jan „de Redden” (z Radzyna?), w: SBPN, t. 2, s. 280–281; T e n z e, Jan z Posilge, w: SBPN, t. II, s. 290–291; S. K w i a t k o w s k i, Klimat religijny w diecezji pomezańskiej u schyłku XIV i w pierwszych dziesięcioleciach XV wieku, Toruń 1990, s. 11; M. G l a u e r t, jw., s. 83 — przypisuje autorstwo kroniki pomezańskiej Janowi z Posilge.

⁴ A. R a d z i m i ń s k i, Duchowieństwo kapituł katedralnych w Polsce XIV i XV w. na tle porównawczym. Studium nad rekrutacją i drogami awansu, Toruń 1995, s. 17, 19–23. Por. w odniesieniu do kapituły warmińskiej — PrUB, t. I/2, nr 107, s. 95–96.

⁵ A. R a d z i m i ń s k i, jw., s. 25–27, 30, 31.

⁶ Tamże, s. 36.

⁷ A. R a d z i m i ń s k i, Biskupstwa, jw., s. 90–93.

(sufragana) w diecezji Ulm w Niemczech: z 28 lutego 1284 r. mówiący o zamiarze powołania kapituły i inkorporowania jej do Zakonu⁸; z 26 sierpnia 1284 r. będący *pierwszym* dokumentem fundacyjnym, którym biskup powołał kapitułę, w skład której weszli bracia Zakonu, zaznaczając, że będą prowadzili życie wspólne według reguły krzyżackiej, oraz przyznał kanonikom prawo swobodnego i nieograniczonego wyboru następujących kanoników (bez wpływu na wybór władz Zakonu)⁹; z 25 lutego 1285 r. będący drugim dokumentem erekcyjnym, który mistrzowi krajowemu dawał prawo do wyrażania zgody na elekcję kolejnych kanoników¹⁰, a wielkiemu mistrzowi prawo wizytowania kapituły¹¹ oraz z 27 września 1285 r., którym potwierdził drugi dokument erygowania pomezkańskiej kapituły katedralnej¹². Warunkiem włączenia do gremium kanoników pomezkańskich była zgoda, najpierw mistrza krajowego a potem wielkiego mistrza Zakonu na przedstawionego kandydata. Jeżeli był nim ksiądz diecezjalny wówczas zobowiązywano go do przyjęcia habitu krzyżackiego. W ten sposób Zakon decydował ostatecznie o obsadzie personalnym kapituły pomezkańskiej w Kwidzynie. Tak powołana kapituła przejęła (zapewne na życzenie Zakonu — w obecności mistrza krajowego Konrada von Thierberga) dnia 10 kwietnia 1285 r., podpisanym aktem ugody w Papowie, dominium biskupa pomezkańskiego, którym z woli biskupa Alberta zarządzał Teodoryk (Dietrich) Stango¹³. Po kilku miesiącach od powrotu biskupa do Kwidzyna, czyli 9 stycznia 1286 r., Albert przekazał kapitule *ius patronatus* nad parafią

⁸ PrUB, t. I/2, nr 434, s. 276–277 — najpierw stwierdził, że diecezja nadal zagrożona przez pogan („ab infidelim... molestatum”) może być skutecznie zarządzana przez Zakon, dlatego „sane decrevimus canonicorum collegium ecclesie nostre scilicet Insule sancte Marie preficere et incorporare per omnia secundum formam et libertatem canonicorum ecclesie Culmacensis”. Polecił wybrać kanoników „secundum consilium preceptoris Pruscie canonicos de vestro ordine clericos ydoneos eligatis”; J. Wiśniewski, Dzieje diecezji pomezkańskiej (do 1360 r.), Elbląg 1993, s. 49–51; A. Radziwiński, Podziały kościelne, w: Państwo Zakonu Krzyżackiego w Prusach, pod. red. Z.H. Nowaka a przy współpracy R. Czaji, Toruń 2000, s. 71–73.

⁹ PrUB, t. I/2, nr 439, s. 280 — prepozytem mianował Heindirica, a kanonikami kapłanów krzyżackich: Konrada, Bartłomieja, Jana, drugiego Jana i Henryka, „de voluntate et consensu reverendi viri fratris Cunradi de Tyrberg magistri predicti ordinis in Pruzia, sub cuius obediencia predicti viri regulariter existebant”, a także odnośnie zachowania reguły pisał: „ut secundum constitutiones regule predicti hospitalis sancte Marie vivant in communi, przyznając prawa równe innym kapitułom: dando predictis canonicis ius canonie plenarie ordinandi et faciendi omnia, que canonicis cuiuslibet ecclesie cathedralis competunt secundum canonica instituta”.

¹⁰ PrUB, t. II/1, s. 2 — „Item quod canonici, qui fuerunt in dicta ecclesia et qui nunc sunt, postquam dicta ecclesia facta fuit regularis, fuerunt electi per canonicos eiusdem ecclesie et per episcopum dicte ecclesie eorum fuit electio confirmata”.

¹¹ Tamże, t. I/2, nr 456, s. 288 — ten dokument w części zasadniczej posiadał ten sam tekst, jaki zawierał dekret z 26 sierpnia 1284 r., a uzupełnienie stanowią postanowienia dotyczące praw Zakonu wobec kapituły: „ita quod personam eligendam vel personas de gremio predicti hospitalis Theutonico-rum de consensu (!) et licencia magistri Pruscie communiter assummamus. Ceterum cum sepedicti hospitalis magister generalis visitatores mittere decreverit in Prusiam, frater sacerdos, qui fuerit in visitatione, assumpto sibi socio ordinis sui sacerdote predictos canonicos secundum constitutiones regule et consuetudinem ordinis predicti poterit visitare”.

¹² Tamże, nr 473, s. 303–304 — „et electionem dictorum canonicorum denuo in nomine domini innovamus ipsos recipientes ad osculum et ad obedienciam et ad alia iura ecclesie nostre et in possessionem manualiter inducentes”; A. Radziwiński, Biskupstwa, jw., s. 43–48; J. Wiśniewski, jw., s. 49–55.

¹³ PrUB, t. I/2, nr 462, s. 297 — Stango otrzymał wówczas 1200 włók ziemi położonych pomiędzy Kwidzynem, Gardeją i Kisielicami, z czego 200 włók przekazał klasztorowi w Gardei.

miasta biskupiego¹⁴ i złożył obietnicę przekazania jej trzeciej części ziemi swojej ze wszystkimi jej przynależnościami, ziemiami uprawnymi i nie uprawnymi, jako uposażenie w całości niech mają i posiadają wiecznie jako ich dział¹⁵. Jednak do czasu wydzielenia i wytyczenia granic pomiędzy częścią biskupią i kapitulną dominium, kanonicy mieli otrzymywać jedną trzecią część dochodów biskupstwa. Miało to być uposażenie korporacji, które nigdy nie zostało podzielone na poszczególne prebendy, ponieważ kanonicy tej kapituły, będąc zakonnikami, których obowiązywał ślub osobistego ubóstwa, byli obsadzani bez stanu posiadania i własności¹⁶. Metropolita ryski arcybiskup Jan I von Lune (1273–1284) zatwierdził 31 grudnia 1286 r. nadanie fundacyjne na rzecz kapituły kwidzyńskiej¹⁷.

Dokumenty z 1285 r. wskazywały na podstawowe prawa kanoników, ale bez wyraźnego podkreślania prawa tego gremium do wyborów biskupa jedynie z członków Zakonu¹⁸. Te uprawnienia wynikały jednakże z prawa kanonicznego. Natomiast kapituła inkorporowana do Zakonu została podporządkowana i uzależniona od przemożnego wpływu krzyżackiego. Zakon miał prawo ingerować w wewnętrzne sprawy kapituły kwidzyńskiej, ponieważ kanonicy i wybierani przez nich biskupi diecezji pomezkańskiej byli braćmi krzyżackimi. Elekcje biskupie w oczywisty sposób przesądzały o wyborze członka Zakonu, nawet bez wyraźnej interwencji władz krzyżackich, co do przynależności kandydata do tego określonego środowiska kościelnego. Wskazanie wielkiego mistrza dotyczyło bez wątpienia konkretnej osoby kandydującej spośród członków Zakonu na beneficjum biskupów pomezkańskich¹⁹. Stąd też każdy biskup pomezkański wybrany w latach 1286–1479,

¹⁴ Podobnie postąpił wielki mistrz Konrad von Feuchtwangen w stosunku do kapituły sambijskiej, której 17 kwietnia 1296 r. zapewnił prawo patronatu nad parafią w Królewcu oraz prawo budowy katedry — Tamże, nr 658, s. 415.

¹⁵ Tamże, nr 481, s. 307–308 — „quod predicti canonici terciam partem terre nostre cum omnibus suis pertinenciis, [...] et percencionem mensurarum episcopalium eorum tercie partis. Preterea cupientes divinum officium, in quantum possumus, ampliari eis ius patronatus parrochie civitatis Insule sancte Marie conferimus et donamus”. Wśród świadków tego aktu został wymieniony proboszcz kwidzyński Aleksander — „item domini Alexander plebanus Insule sancte marie”, oraz proboszczowie Dzierzgonia, Żuławki Sztolmiej, Malborka, Kalwy, Postolina i Prabut.

¹⁶ PrUB, t. II/1, nr 1, s. 2 — „Item quod canonici, qui nunc sunt et qui fuerunt in dicta ecclesia, postquam facta fuit regularis, sunt et fuerunt perpetui canonici dicte ecclesie nec possunt nec potuerunt removeri a dicta ecclesia nisi per episcopum ipsius ecclesie et ex causa iusta et rationabili”. J. Wiśniewski, jw., s. 53–54; A. Radziwiński, Duchowieństwo, jw., s. 26 — utworzona w 1160 r. kapituła w Lubece posiadała od początku 12 prebend kanonicznych i dodatkową dla prepozyta, s. 32, 52.

¹⁷ PrUB, t. I/2, nr 498, s. 316 — „in quibus electionem et institutionem canonicam de vobis canonicie factam per dictum dominum Albertum bene memorie de consensu magistri Pruscie [...] cum omni pleno et integro iure canonie a nobis auctoritate metropolitana confirmari”; tamże, t. II/1, nr 1, s. 1 — „Item quod dicta ecclesia facta fuit regularis per archiepiscopum Rigensem et eius capitulum, qui tunc temporis erant, de consensu et voluntate episcopi et canonicorum dicte ecclesie Pomesaniensis, qui tunc temporis in dicta ecclesia Pomesaniensi erant”, II/1, nr 1, a. 1.

¹⁸ Tamże. Por. B. Jähning, Johannes von Vechta (de Vacata) († 1294), w: Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches. 1198 bis 1448. Ein biographisches Lexikon, opr. E. Gatz, C. Brodtkort, Berlin 2001, s. 650 (dalej Bischöfe). — „Item quod episcopi, qui fuerunt in dicta ecclesia, postquam facta fuit regularis, fuerunt electi in episcopos per canonicos eiusdem ecclesie et confirmati per archiepiscopum Rigensem cum consensu sui capituli”; tamże, t. I/2, nr 217, s. 165 — 1 lutego 1264 r. biskup warmiński Anzelm jako legat papieski zatwierdził regułę i habit krzyżacki kapitule chełmińskiej, na której wzorowano inkorporację kapituły pomezkańskiej.

¹⁹ J. Wiśniewski, jw., s. 53.

czyli po ustanowieniu kapituły pomezkańskiej, był członkiem Zakonu Krzyżackiego: Henryk OT (1286–1303)²⁰, Chrystian OT (1303–1308/1309)²¹, Ludeko [Ludwik] OT (1309–1321)²², Rudolf OT (1321–1331, zm. po 31 stycznia 1331 r., zapewne 16 czerwca 1331 r.)²³, Bertold von Riesenburg OT (1331–1346)²⁴, Arnold de Livonia OT (1347–1360)²⁵, Mikołaj I von Radam OT (1360–1376)²⁶, Jan I Monch von Elbing OT (1376–1409)²⁷, Jan II Ryman OT (1409–1417)²⁸, Gerhard Stolpmann OT (1417–1427)²⁹, Jan III Mewe z Lidzbarka OT (1427–1440)³⁰, Kaspar Linke OT (1440–1463)³¹, Mikołaj II OT (1464–1466)³², Jan IV Kierstani von Lessen OT (1479–1501)³³ oraz elekt kapituły Erhard von Queiss OT (1523–1525–1530)³⁴. Prowizje papieskie podkreślały zawsze, że kapituła dokonała wyboru biskupa jednomyślnie. Kanonicy prezentując wybranego na tron biskupi, z góry eliminowali możliwość podważenia lub anulowania decyzji gremium kapitulnego przez metropolitę lub papieża. Natomiast biskupami nie będącymi członkami Zakonu zostali: Ernest OP (1249/50–1259)³⁵, Albert OFM (1259–1286)³⁶, Henryk, biskup *pomezkań-*

²⁰ J. Powierski, Henryk, w: SBPN, t. II, s. 183–184; P. Nitecki, Henryk, w: Biskupi Kościoła w Polsce. Słownik biograficzny, Warszawa 1992, s. 77; J. Wiśniewski, Heinrich (OT) († 1303), w: Bischöfe, jw., s. 567.

²¹ J. Powierski, Chrystian, Kristan, w: SBPN, t. I, s. 216–217 — zm. 14 grudnia 1309 r.; P. Nitecki, Krystian, w: Biskupi Kościoła w Polsce, jw., s. 115; J. Wiśniewski, Christian OT († 1309), w: Bischöfe, jw., s. 568.

²² J. Powierski, Ludeko, w: SBPN, t. III, s. 88–90 — zm. 31 sierpnia 1320 r.; P. Nitecki, Ludeko, w: Biskupi Kościoła w Polsce, jw., s. 127; J. Wiśniewski, Ludeko OT († 1321), w: Bischöfe, jw., s. 568.

²³ J. Powierski, Rudolf, w: SBPN, t. IV, s. 108–110; P. Nitecki, Rudolf, w: Biskupi Kościoła w Polsce, jw., s. 181; J. Wiśniewski, Rudolf OT († 1331), w: Bischöfe, jw., s. 569–570.

²⁴ J. Powierski, Bertold z Prabut, w: SBPN, t. I, s. 95–96; P. Nitecki, Bertold, w: Biskupi Kościoła w Polsce, jw., s. 28; J. Wiśniewski, Bertold von Riesenburg OT († 1346), w: Bischöfe, jw., s. 570.

²⁵ J. Powierski, Arnold, w: SBPN, t. I, s. 40; P. Nitecki, Arnold, w: Biskupi Kościoła w Polsce, jw., s. 21; J. Wiśniewski, Arnold OT († 1360), w: Bischöfe, jw., s. 570–571.

²⁶ J. Wenta, Mikołaj von Radam, w: SBPN, t. III, s. 216–217; P. Nitecki, Mikołaj, w: Biskupi Kościoła w Polsce, jw., s. 141; J. Wiśniewski, Nikolaus von Radam OT († 1376), w: Bischöfe, jw., s. 571.

²⁷ J. Wenta, Jan I Mönch, w: SBPN, t. II, s. 275–276; P. Nitecki, Jan, w: Biskupi Kościoła w Polsce, jw., s. 88; J. Wiśniewski, Johannes Mönch OT († 1409), w: Bischöfe, jw., s. 571–572.

²⁸ J. Wenta, Jan II Ryman, w: SBPN, t. II, s. 276; P. Nitecki, Reimann Jan, w: Biskupi Kościoła w Polsce, jw., s. 178; J. Wiśniewski, Johannes Ryman OT († 1417), w: Bischöfe, jw., s. 572–573.

²⁹ J. Wenta, Gerhard Stolpmann, w: SBPN, t. II, s. 35–36; P. Nitecki, Stolpmann Gerard, w: Biskupi Kościoła w Polsce, jw., s. 196; J. Wiśniewski, Gerhard Stolpmann OT († 1427), w: Bischöfe, jw., s. 573.

³⁰ J. Wenta, Jan III Mewe, w: SBPN, t. II, s. 276–277; P. Nitecki, Jan z Lidzbarka, w: Biskupi Kościoła w Polsce, jw., s. 90; J. Wiśniewski, Johannes (gen. von Mewe) OT († 1440), w: Bischöfe, jw., s. 573.

³¹ J. Wenta, Kaspar Linke, w: SBPN, t. 2, s. 363–364; H.J. Karp, Linke, Kaspar (OT) (um 1400–1463), w: Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches 1448 bis 1648, opr. E. Gatz, Berlin 1995, s. 430; P. Nitecki, Linke Kasper, w: Biskupi Kościoła w Polsce, jw., s. 123.

³² H.J. Karp, Nikolaus (OT) († 1471), w: Die Bischöfe, jw., s. 502–503; P. Nitecki, Mikołaj, w: Biskupi Kościoła w Polsce, jw., s. 142.

³³ H.J. Karp, Lessen, Johannes Kerstani von (OT) (um 1440–1501), w: Die Bischöfe, jw., s. 418–419; P. Nitecki, Christiani Jan, w: Biskupi Kościoła w Polsce, jw., s. 39.

³⁴ H.J. Karp, Queiss, Erhard von (OT) (um 1490–1529), w: Die Bischöfe, jw., s. 559; A. Radziwiński, Biskupstwa, jw., s. 152; J. Wiśniewski, Dzieje, jw., s. 33–85.

³⁵ Tenże, Ernst OP († 1259), w: Bischöfe, jw., s. 1–3.

ski (1277/78–1292; zm. w 1302 r.(?) w Schönewik k. Królewca)³⁷, Wincenty Kielbasa, ksiądz diecezjalny (1467–1478)³⁸, Hiob von Dobeneck, augustinianin, ale później krzyżak (1501–1521)³⁹, kard. Achilles de Grassis (1521–1523)⁴⁰, kard. Mikołaj de Rodulfis (1523–1524)⁴¹, Erhard von Queiss (1523–1529)⁴².

II. PIERWSZE NOMINACJE I PIERWSZA ELEKCJA

Pierwszy biskup pomezkański Ernest (1249–1259), dominikanin, został powołany przez arcybiskupa metropolitę ryskiego Alberta Suerbeera w 1249 r. (pomiędzy 7 lutego 1249 r. a 10 stycznia 1250 r.), kiedy to wystąpił jako biskup tej diecezji. Drugi biskup kwidziński w Pomezanii (*episcopus Insule sancte Marie in Pomezania de Prussia*) Albert (1259–1286)⁴³, franciszkanin, otrzymał nominację z rąk tegoż samego arcybiskupa ryskiego Alberta, którego był bliskim współpracownikiem. W 1256 r. wynegocjował ugodę arcybiskupa i kapituły ryskiej z Zakonem w sprawie podziału terytoriów w Inflantach. Rządy w diecezji objął po 12 lutym a przed 28 kwietnia 1259 r.⁴⁴ Także biskup kwidziński Henryk⁴⁵ (1286–1303) nie

³⁶ Tenże, Albert OFM († 1286), w: *Bischöfe*, jw., s. 565–566.

³⁷ J. Powierski, Henryk, w: SBPN, t. II, s. 183 — identyfikuje go z biskupem pomocniczym Bremy i Verden w Saksonii w latach 1278–1292. Był konkurentem biskupa kwidzińskiego Henryka (1286–1302); J. Wiśniewski, Heinrich († nach 1292), w: *Bischöfe*, jw., s. 566–567.

³⁸ T. Borawska, Kielbasa Wincenty, w: SBPN, t. II, s. 384–385; H.J. Karp, Kielbasa, Wincenty (um 1425–1478), w: *Die Bischöfe*, jw., s. 366–367; P. Nitecki, Kielbasa Wincenty, w: *Biskupi Kościoła w Polsce*, jw., s. 102.

³⁹ H.J. Karp, Dobeneck, Hiob (Job) von (OT) (ok. 1450–1521), w: *Die Bischöfe*, jw., s. 134–135; P. Nitecki, Hiob von Dobeneck, w: *Biskupi Kościoła w Polsce*, jw., s. 79; J. Wiśniewski, Zarys dziejów diecezji pomezkańskiej (1243–1525–1821), *SPeł* 21–22 (1994), s. 162–166.

⁴⁰ H.J. Karp, Grassi (de Grossis), Achille († 1523), w: *Die Bischöfe*, jw., s. 237; P. Nitecki, Kardynałowie Kościoła w Polsce, Częstochowa 1999, s. 52–53; Tenże, Grassis Achilles de, w: *Biskupi Kościoła w Polsce*, jw., s. 72.

⁴¹ Tenże, Kardynałowie, jw., s. 54–55; Tenże, Mikołaj de Rodulfis, w: *Biskupi Kościoła w Polsce*, jw., s. 142.

⁴² Obrany za życia poprzednika objął urząd w październiku 1523 r., a więc na co najmniej miesiąc przed śmiercią kard. A. de Grassis, nie uzyskując prekonizacji papieskiej; pierwszy pomezkański biskup protestancki od 1 stycznia 1525 r.

⁴³ PrUB, t. I/2, nr 937, s. 586 — wskazuje na to, że 1 maja 1257 r. działał już biskup pomezkański Albert, który używał tytułu biskupa kwidzińskiego, tak jak 17 kwietnia 1260 r. — nr 939, s. 586. Tę kwestię omówił J. Wiśniewski, *Dzieje*, jw., s. 41–42.

⁴⁴ PrUB, t. I/2, nr 72, s. 64, — 12 lutego 1259 r. wzmiankowano biskupa pomezkańskiego, ale bezimiennie: „W. archidiaconus ecclesie Gneznensis a venerabili patre episcopo Pomezanie sedis apostolice delegato subdelagatus [...], co wskazuje na Ernesta, którego tytułowano biskupem pomezkańskim, a nie Alberta, ponieważ konsekwentnie tytułowano go biskupem kwidzińskim, chociaż A. Seraphim opowiedział się za Ernestem, mimo zmiany tytułu, jeszcze 28 kwietnia 1259 r. — nr 74, s. 66: „venerabili fratri [...] episcopo Insule sancte Marie Pomezanie in Prussia salutem et apostolicam benedictionem”; nr 110, s. 99–100; nr 237, s. 175 — 15 maja 1265 r. Klemens VI polecił Albertowi głoszenie krucjaty: „Clemens episcopus servus servorum dei venerabili. [brak imienia] episcopo Insule sancte Marie in Pomezania de Prussia salutem et apostolicam benedictionem”; nr 378, s. 257 — w 1279 r. wystąpił w Ulm, ale zapewne już wówczas posiadał konkurenta w osobie Henryka biskupa pomezkańskiego, działającego aż do 1302 r. — nr 379, s. 257 z 25 marca 1280 r.: „Henricus dei patientia episcopus Pomeranie”, powinno być Pomezanie, co wynika z tekstu; J. Wiśniewski, *Dzieje*, jw., s. 42–47.

był kanonikiem pomezańskim. Jemu to jako doradcy wicemistrza krajowego przypisuje się modyfikację dokumentu fundacyjnego z 25 lutego 1285 r., w którym została wzmocniona pozycja Zakonu w stosunku do kapituły pomezańskiej. Był też obecny w Kwidzynie w dniu 27 września 1285 r. w czasie uroczystości ustanowienia kapituły pomezańskiej przez biskupa Alberta⁴⁵. W niespełna rok później, bo w trzecim kwartale 1286 r., kapituła wybrała go biskupem, ponieważ 31 grudnia 1286 r. został zatwierdzony przez metropolitę ryskiego Jana⁴⁷. Ten fakt wyraźnie wskazuje na zastosowanie poprawionego dokumentu erekcyjnego kapituły, gdyż jego twórca został wyróżniony godnością biskupią. To była konsekwencja inkorporowania kapituły pomezańskiej do Zakonu. Jego konkurent, biskup „pomezański” Henryk (1278–1292, † 1302) nie był członkiem Zakonu. Zapewne powołał go arcybiskup metropolita ryski Albert, zaniepokojony długą nieobecnością w diecezji biskupa „kwidzyńskiego” Henryka⁴⁸.

III. WYBORY BISKUPÓW KRZYŻACKICH

1. Prepozytów

Począwszy od czwartego biskupa Pomezanii, czyli Chrystiana, na tron biskupi byli powoływani członkowie kapituły pomezańskiej w Kwidzynie aż do 1464 r., kiedy to wybrano biskupem Mikołaja II, który był zmuszony ustąpić ze względów politycznych, ponieważ biskupstwo otrzymał biskup chełmiński Wincenty Kiel-

⁴⁵ Jako biskup kwidzyński występował w Würzburgu: PrUB, t. I/2, nr 503, s. 319 — 13 marca 1287 r.; nr 504, s. 319 — 17 marca 1287 r. jak biskup „de terra Prucie”; nr 306, s. 319 — 18 marca 1287 r. jako „frater Heinricus Insule sancte Marie” oraz jako „frater Heinricus de Werda beate Marie” (z Żuławy NMPanny), a także jako „Heinricus de sancte Marie Werthe”, ale już 13 czerwca 1287 r. był w Kwidzynie, gdzie transumował bullę Innocentego IV wystawioną dla Oliwy. Należy podkreślić, że Henryk używał konsekwentnie tytułu biskupa kwidzyńskiego i kapituła pomezańska tak się do niego zwracała; PrUB, t. I/1, nr 528, s. 332 — „...et venerabilis patris domini Henrici Insule sancte Marie episcopi ad hoc rogati...”; por. PrUB, t. II/1, nr 562, s. 376, przypis 1 przyjmuje datę śmierci na przełom 1302/1303 r.

⁴⁶ PrUB, t. I/2, nr 473, s. 303 — „...presencialiter in nostra dyocesis in loco kathedre nostre constituti presentibus [...] viris venerabili [...] fratre Henrico doctore decretorum cum multis aliis clericis litteratis tam religiosis quam secularibus”. Przyszły biskup pomezański został wymieniony po biskupie chełmińskim Wernerze i prepozycie kapituły chełmińskiej Mikołaju.

⁴⁷ Tamże, nr 498, s. 317 — „...et ipsam cum omni iure canonie plenarie vobis et vestris successoribus inperpetuum canonice instituendis auctoritate metropolitana in nomine domini cofirmamus iniungentes tamen domino electo fratri Henrico doctori decretorum efficaciter...” — J. Powierski, Henryk, w: SBPN, t. II, s. 183; A. Radziwiński, Biskupstwa, jw., s. 46–48.

⁴⁸ PrUB, t. I/2, nr 380, s. 257 — „Hinricus dei patientia episcopus Pomeranie”, powinno być „Pomezanie”; nr 421, s. 274 — 15 kwietnia 1283 r. wystąpił jako administrator biskupstwa Verden w Dolnej Saksonii oraz nr 433, s. 276 — po 7 lutego 1284 r. w Bremie, wreszcie nr 526, s. 330 — „Hericus dei gratia Pomezaniensis episcopus vices gerens venerabilis domini G. Bremensis archiepiscopi in pontificalibus”, natomiast nr 583, s. 567 — 21 października 1291 r. w Hamburgu używał tytułu: „H. Dei gratia Pomezaniensis episcopus” oraz nr 590, s. 369 — w Bremie 17 marca 1292 r. jako „Henricus dei gratia Pomizaniensis ecclesie episcopus”. Działał także w Pradze 4 czerwca 1297 r. — nr 676, s. 422; J. Wiśniewski, Dzieje, jw., s. 49, 60; J. Powierski, Henryk, w: SBPN, t. II, s. 183.

basa. Z grona wyżej wskazanych biskupów pomezzańskich, wcześniej członków kapituły, kilku posiadało godność prałacką, 5 prepozyta: Chrystian w latach 1288–1303⁴⁹, który uczestniczył czynnie w organizowaniu kapituły pomezjańskiej; Rudolf w latach 1320–1321⁵⁰, Bertold von Riesenburg, pochodzący z pomezjańskich Prabus był prepozytem w latach 1330–1331⁵¹, Mikołaj I von Radam, leżących w ziemi chełmińskiej⁵², a także Jan II Ryman, który pełnił obowiązki prepozyta w latach 1388–1393, czyli do momentu rezygnacji ze względu na objęcie funkcji doradcy wielkiego mistrza⁵³ oraz Jan III Mewe, który wystąpił jako prepozyt w latach 1420–1422⁵⁴. To świadczy, że już przed wyborami na tron pomezjański byli akceptowani przez „zdrowszą i większą część” kanoników — *sanior et major pars*.

2. Kanoników

Niektórzy biskupi pomezjańscy zostali wybrani na tron, będąc kanonikami kwidzyńskimi: Ludeko od 25 stycznia 1291 r. (objął kanonię po 1288 r.?) oraz Jan I Mönch, których wybrano *per viam compromissi*⁵⁵. Również Rudolf, który

⁴⁹ PrUB, t. I/2, nr 528, s. 331 — prepozyt 2 września 1288 r.: „Nos frater Christianus prepositus Insule sancte Marie, frater Henricus cantor eiusdem ecclesie”, również 18–19 kwietnia 1293 r. w Papowie i Grzywnie — nr 607–608, s. 382–383 — „presentibus hiis: fratre Cristiano preposito Insule sante Marie” oraz nr 621, s. 394 — 30 czerwca 1294 r.; Chrystian będąc prepozytem, wystąpił jako świadek dokumentu z dnia 13 maja 1296 r. poświęcającego fundację, inkorporację kapituły sambijskiej do Zakonu — nr 659, s. 415; dnia 18 października 1303 r. wystąpił jako „frater Christianus ecclesie sancte Marie Insule electus...” — nr 805, s. 499, a był nim jeszcze 29 stycznia 1304 r. — nr 816, s. 509; A. Radziwiński, Biskupstwa, jw., s. 45; J. Wiśniewski, Dzieje, jw., s. 61.

⁵⁰ PrUB, t. II/1, nr 523, s. 353 — w dokumencie z 3 sierpnia 1325 r. informował: „quod cum vacante sede nostre Pomezianensis ecclesie prepositure fungeremur officio”, czyli pomiędzy 21 sierpnia 1320 r. a 5 marca 1322 r. będąc prepozytem był świadkiem zakupu Gdakowa przez Jana Wenke z Torunia od Dietricha Stango; J. Wiśniewski, Dzieje, jw., s. 69 — biskup Rudolf zmarł 16 czerwca 1331 r.

⁵¹ PrUB, t. II/1, nr 692, s. 458 — 25 lipca 1330 r. wystąpił jako świadek transumowania dokumentu Wernera von Orseln, którego dokonał biskup Rudolf — „Testes sunt frater Bertoldus prepositus...”; nr 710, s. 471 — 13 stycznia 1331 r. jako prepozyt w czasie lokacji Biskupca Pomorskiego przez biskupa i kapitułę: „...frater Bertoldus prepositus totumque eiusdem ecclesie capitulum considerantes ecclesie nostre...”; J. Wiśniewski, Dzieje, jw., s. 76; J. Powierski, Bertold z Prabus, w: SBPN, t. I, s. 95–96. Bertold zmarł 28 listopada 1346 r.

⁵² PrUB, t. V/2, nr 872, s. 492 — zapewne 29 stycznia 1360 r., czyli w dniu śmierci poprzednika był prepozytem, a wydawca K. Conrad identyfikuje go z kustoszem kapituły Mikołajem występującym 4 października 1357 r. (nr 577, s. 326 — „Nicolaus custos”) oraz kanonikiem występującym 31 maja 1358 r. (nr 659, s. 372); M. Glauert, Die Bischofswählen, jw., s. 117, 118, przyp. 221 — był krewnym biskupa sambijskiego Bartłomieja, którzy mieli mieć swoje korzenie w pruskiej rodzinie Perbande (?). Biskup Mikołaj przekazał w 1374 r. kapitule pomezjańskiej swój księgozbiór prawniczy; J. Wenta, Mikołaj v. Radam, w: SBPN, t. III, s. 217 — przyjmuje, że Mikołaj von Radam wystąpił pierwszy raz jako szeregowy kanonik 31 maja 1358 r., prosząc papieża o odpust „in articulo mortis”; por. PrUB, t. V/2, nr 659, s. 372 — papież odpowiedział wówczas na suplikę kleryka z diecezji Padeborn, proboszcza z diecezji sambijskiej i kanonika sambijskiego.

⁵³ J. Wenta, Jan II Ryman, w: SBPN, t. II, s. 276.

⁵⁴ Tenże, Jan III Mewe, w: SBPN, t. II, s. 277 — kanonik od 20 stycznia 1417 r.

⁵⁵ PrUB, t. II/1, nr 14, s. 10 — 19 czerwca 1310 r. papież Klemens V polecił zbadać sprawę zatwierdzenia elekcji Ludeka przez metropolitę, ponieważ „...Ludecho in episcopum Pomesanensem canonice se dicit electum, prefatus vero archiepiscopus, metropolititanus loci, electionem huiusmodi de

8 stycznia 1313 r. (mianowany przed tym czasem) wystąpił jako kanonik pomezań-
ski, został obrany biskupem przez kapitułę *per formam compromissi*, nie wiedząc,
że papież zarezerwował sobie obsadzenie tego biskupstwa⁵⁶. Natomiast Arnold de
Lyvonja pojawił się w kapitule 3 czerwca 1335 r.⁵⁷, w latach 1339–1342 oraz
1345–1346 dzierżył urząd kantora pomezańskiego, a potem scholastyka kapituły
i proboszcza kwidzyńskiego⁵⁸. Zapewne bezkonfliktowo dnia 20 kwietnia 1360 r.
biskupem wybrano kanonika Mikołaja von Radama⁵⁹. Jego następcą w 1376 r.
został wybrany Jan I Mönch, który otrzymał zatwierdzenie papieskie rok później⁶⁰.
Nie wiadomo, w jakim czasie do kapituły pomezańskiej wszedł magister *artium*
Gerhard Stolpman, którego kanonicy wybrali na tron biskupi 16 września 1417 r.⁶¹
Zaledwie na cztery miesiące (wystąpił 12 listopada 1439 r.) przed wyborem na
biskupa wśród członków kapituły pojawił się Kaspar Linke. Być może został

dicto Ludechone, quam fuisse asserit de facto presumptam, multipliciter impugnabat, ac ob. Hoc
asserens, electionem huiusmodi non tenere". Elekt dopiero 3 grudnia 1319 r. otrzymał prowizję
papieską, w której papież Jan XXII przedstawił okoliczności długotrwałej procedury obsadzenia tronu
biskupów pomezańskich oraz podkreślił, że „convenientes in unum te, dicte ecclesie canonicum, in
sacerdotio constitutum, per viam compromissi in Pomesaniensem episcopum concorditer elegerunt, ac
[tu 15 marca 1320 r.] electioni huiusmodi, tibi presentato de decro, infra tempus a iure statutum ad
instanciam dictorum capituli consensisti et a venerabili fratre nostro Frederico archiepiscopo Rigensi
metropolitano tuo petiisti infra tempus debitum electionem ipsam auctoritate metropolitana confirmari”,
której tej nie dokonał, dopatrując się jakiś uchybień proceduralnych podczas elekcji. Sprawę badało
dwóch kardynałów, a w związku z przeciagającymi się procedurami elekt Ludeko „libere resignasti”, co
spowodowało ogłoszenie prowizji na Pomezanie — „...apostolice plenitudiune potestatis preface
Pomesaniensi ecclesie auctoritate apostolica providemus...”, o czym papież poinformował mieszkańców,
wasali, kapitułę i kler pomezański oraz arcybiskupa ryskiego — nr 247–251, s. 160–161;
A. Radziwiński, Biskupstwa, jw., s. 63–65.

⁵⁶ PrUB, t. II/1, nr 87, s. 57 — „...fratris Rudophi eccelsie nostre canonicis”; nr 140, s. 94
— „...frater Rudolphus canonici Pomezanienses”; A. Radziwiński, Biskupstwa, jw., s. 64–65; J.
Powierski, Rudolf, w: SBPN, t. IV, s. 108; J. Wiśniewski, Dzieje, jw., s. 69.

⁵⁷ PrUB, t. III/1, nr 2, s. 2 — wymieniony w formule świadków: „dominus Arnoldus de Lyvonja...”;
nr 48, s. 37 — 2 kwietnia 1336 r. jako kanonik w czasie regulacji granicy pomiędzy gruntami kapituły
i miasta biskupiego.

⁵⁸ PrUB, t. III/1, nr 233, s. 168 — 31 marca 1339 r.: „Arnoldo cantore ecclesie Pomezaniensis...”; nr
294, s. 211 — 1 maja 1340 r. — „Arnoldo cantore”; nr 340, s. 236 oraz PomU, wyd. H. Cramer,
Zeitschrift des historischen Vereins für den reg- Bezirk Marienwerder, z. 15–18, Marienwerder 1885, nr
49, s. 74 — 11 listopada 1340 r. — „Arnoldo cantore”; PrUB, t. III/2, Marburg 1958, nr 465, s. 326 — 25
czerwca 1342 r., a także PomU, nr 50, s. 75 — „domino Arnoldo cantore”; PrUB, t. III/2, nr 497, s. 383
— 27 grudnia 1342 r. wymieniony wśród kanoników pomezańskich jako Arnoldo; nr 728, s. 620 — 13
lipca 1345 r. oraz 1 listopada 1345 r. — nr 742, s. 636 wystąpił jako „frater Arnoldus plebanus”
w Kwidzynie, a także PomU, nr 52, s. 80. Natomiast już 28 grudnia 1345 r. posiadał urząd kantora: „et
dominus Arnoldus cantor” — PrUB, t. III/2, nr 750, s. 643. W bulli prowizyjnej z 4 czerwca 1347 r. był
nazywany scholastykiem pomezańskim — PrUB, t. IV, 202, s. 177 — „Dudum... cum vacaret, per
apostolice sedis providenciam ydoneam presidere personam, provisionem ipsius ecclesie ae vice
disposicioni nostre duximus specialiter reservandam, [...] dedum ad te, tunc scolasticum ecclesie
supradicte, [...] in spiritualibus providum et in temporalibus circumspectum...” a 29 maja 1347 r.
wystąpił w Awinionie jako elekt — nr 193, s. 171. Biskup Arnold zmarł 29 stycznia 1360 r. — PrUB,
t. V/2, nr 871, s. 491, przypis 1.

⁵⁹ PrUB, t. V/2, nr 659, s. 372 — 31 maja 1358 r. wymieniony jako kanonik pomezański starający
się o odpust „in mortis articulo”; nr 871, s. 491–492; J. Wenta, Mikołaj von Radam, w: SBPN, t. III,
s. 217.

⁶⁰ Tenże, Jan I Mönch, w: SBPN, t. II, s. 275.

⁶¹ Tenże, Gerhard Stolpman, w: SBPN, t. II, s. 35.

kanonikiem tuż po podjęciu służby u wielkiego mistrza (1438 r.), skoro kapituła wybrała go biskupem po 14 maja 1440 r., tuż po śmierci poprzednika Jana (Winklera)⁶². Członkiem kapituły był Jan IV Kierstani, który mógł otrzymać kanonię najwcześniej po 1364 r., czyli po powrocie do diecezji ze studiów w Lipsku, gdzie uzyskał tytuł bakałarza, chociaż potem nie zaznaczył swojej obecności w jej gremium⁶³.

3. Zasłużonych dla Zakonu

Na pomeziańską stolicę biskupią w Kwidzynie mogli liczyć również ci kanonicy, którzy pełnili przez jakiś czas służbę w bezpośrednim otoczeniu wielkiego mistrza. Taką służbę pełnił późniejszy biskup kwidzyński Henryk OT (1286–1302), doktor dekretów, będąc doradcą prawnym Konrada von Thierberga, który był marszałkiem Zakonu i zastępcą pruskiego mistrza krajowego, a także od 5 maja 1265 r. głosił krucjatę mającą wesprzeć Zakon w Inflantach, Kuronii i Prusach⁶⁴. Podobnie jego następca biskup Chrystian (1303–1309) był kapelanem pruskiego mistrza krajowego Mangolda, a później wicemistrza i marszałka Konrada von Thierberga, którego był równocześnie notariuszem⁶⁵. Natomiast biskup Rudolf był kapelanem wielkiego mistrza Karola von Triera (z Trewiru)⁶⁶. Najprawdopodobniej biskup Mikołaj von Radam, w latach 1356–1357, był kapelanem wielkiego mistrza Zakonu Winrycha von Kniprode (1351–1382), dlatego poparł starania Mikołaja o prowizję papieską, która nastąpiła 20 kwietnia 1360 r.⁶⁷. Innych osiemnastu byłych kapelanów wielkiego mistrza otrzymało tylko kanonie, co świadczy, że najbardziej zdolnych i oddanych wielki mistrz osadzał najbliżej stolicy zakonnej, czyli siedziby władz centralnych. Kreowanie kariery byłych współpracowników władz centralnych Zakonu świadczy o tym, że zdobyli oni ogromne zaufanie wielkiego mistrza, okazali się nie tylko przydatni, ale także została sprawdzona ich wierność wobec wspólnoty krzyżackiej. Ponadto sami kanonicy zabiegali o to, aby doprowadzić do wybrania następcy na tronie biskupim z grona członków kapituły. Zatem do przyjęcia wydaje się pogląd, że wielki mistrz nie musiał sam inter-

⁶² H.J. Karp, Linke, Kaspar OT (ok. 1400–1463), w: *Die Bischöfe*, jw., s. 430; J. Wenta, Kaspar Linke, w: SBPN, t. II, s. 364; J. Wiśniewski, Zarys, jw., s. 152.

⁶³ H.J. Karp, Lessen, Joannes Kerstani (ok. 1440–1501), w: *Die Bischöfe*, jw., s. 418; J. Wiśniewski, Zarys, jw., s. 159–160.

⁶⁴ PrUB, t. I/2, nr 473, s. 303, przypis 46 — 27 września 1285 r. „frater Henricus doctor decretorum”; J. Powierski, Henryk, w: SBPN, t. II, s. 183.

⁶⁵ PrUB, t. I/2, nr 410, s. 271 — 17 grudnia 1282 r.: „frater Cristianus noster capellanus”; A. Radziwiński, Biskupstwa, jw., s. 45; J. Powierski, Chrystian, w: SBPN, t. I, s. 216; J. Wiśniewski, Dzieje, jw., s. 61, przyp. 275.

⁶⁶ PrUB, t. II/1, nr 52, s. 32 — 10 stycznia 1312 r.: „fratris Rudolphi cappellani nostri”; 61, s. 38 — 22 maja 1312 r.; nr 72, s. 46 — 3 sierpnia 1312 r.: „frater Rudulfus cappellanus noster”; nr 75, s. 48 oraz nr 76, s. 49, a także nr 102, s. 67 — 14 lipca 1313 r.; nr 158, s. 109 — 11 sierpnia 1316 r.: „frater Rudolfus cappellanus noster”; M. Glauert, *Die Bischofswählen*, jw., s. 92.

⁶⁷ PrUB, t. V/1, nr 427–428, s. 240 — 20–21 maja 1356: „her Nicolaus unsera capplan”; nr 430, s. 241 — 30 maja 1356 r. oraz nr 439, s. 246 — 15 lipca 1356, a także nr 450, s. 251 — „herr Nicolaß unser caplon”; nr 453, s. 253 — 15 września 1356, a także nr 489–490, s. 276–277 — 4 i 18 grudnia 1365 r.: „domino Nicolao capellano nostro”; ponadto nr 507, s. 284 — 6 stycznia 1357 r. oraz nr 520, s. 291 — 21 marca 1357 r., a także nr 524, s. 294 — 23 kwietnia 1357 r.; J. Wenta, Mikołaj von Radam, w: SBPN, t. III, s. 217 — dnia 31 maja 1358 r. wystąpił jako kanonik szeregowy.

weniować w sposób ostentacyjny, aby osadzić na urzędzie biskupim członka Zakonu. Wcześniej po prostu wprowadzał do kapituły przyszłego kandydata do tronu biskupiego, czasem niemal przed samą elekcją: Kaspar Linke, pochodzący z pruskiej szlachty pomezkańskiej Pogesanier⁶⁸, wystąpił jako kanonik 12 listopada 1439 r., ale już 14 maja 1440 r. został biskupem pomezkańskim; natomiast Jan IV Kierstani von Lessen został nazwany „kanonikiem” w bulli prowizyjnej z 18 listopada 1478 r. Wcześniej byli oni kapelanami i pracownikami kancelarii wielkiego mistrza Zakonu⁶⁹. Tymczasem doradcą prawnym wielkiego mistrza Konrada von Jungingena (1393–1407) i Ulryka von Jungingena (1407–1410) w latach 1393–1409 był doktor dekretów Jan II Ryman, będący kanonikiem i prepozytem kapituły (1388–1393) od powrotu do Kwidzyna z Pragi w 1388 r.⁷⁰. Zapewne kandydatura Jana III von Mewe spotkała się z poparciem wielkiego mistrza Pawła von Russdorfa (1422–1441), ponieważ już w okresie *sedisvacansu* po śmierci Gerharda Stolpmana zlecił mu zarząd diecezją pomezkańską⁷¹. Jego bezpośredni następca na biskupstwie pomezkańskim Kaspar Linke pełnił obowiązki syndyka Zakonu i kapelana tego samego wielkiego mistrza już w 1438 r., sprzeciwiając się z jego polecenia powstaniu konfederacji Stanów Pruskich w Kwidzynie w 1440 r.⁷² Zakon powierzał odpowiedzialne zadania Janowi IV Kierstaniemu (kan. po 1364 r.), który został kapelanem wielkiego mistrza Marcina Truchsessa von Wetzhausena (1477–1489), a potem prokuratorem Zakonu w Rzymie. Jego elekcja przez kapitułę nastąpiła przed 9 października 1479 r., ponieważ już wówczas wystąpił jako *electus* w Nowym Mieście Korczynie w czasie podpisania pokoju kończącego wojnę kleszą⁷³.

4. Spoza gremium kapitulnego

Diecezja pomezkańska ucierpiała gospodarczo i materialnie w czasie wojny trzynastoletniej (1454–1466), dlatego po śmierci biskupa Kaspara Linke żaden z członków kapituły pomezkańskiej nie chciał podjąć się zarządu biskupstwem i diecezją. W związku z tym kapituła prosiła wielkiego mistrza i innych dostojników krzyżackich o wskazanie kandydata na tron pomezkański, którego oni wybraliby zgodnie z wolą Zakonu. Kanonicy zwrócili się wówczas do wielkiego mistrza Ludwika von Erlichshausena (1450–1467) z zapytaniem, czy zna może pobożnego męża zakonnego przebywającego na terenie Sambii albo poza terenem tego Kościoła, albo inaczej, z tej ziemi lub poza jej terenem⁷⁴. W podobnym tonie był utrzymany list dziekana kapituły pomezkańskiej Mikołaja skierowany dnia 22

⁶⁸ H.J. Karp, Kaspar Linke, w: *Die Bischöfe*, jw., s. 430, 418; M. Glauert, *Die Bischofswahlen*, jw., s. 117, przyp. 214.

⁶⁹ Tamże, s. 93, przyp. 66.

⁷⁰ J. Wenta, Jan II Ryman, w: *SBPN*, t. II, s. 276.

⁷¹ Tenże, Jan III Mewe, w: *SBPN*, t. II, s. 277.

⁷² Tenże, Kaspar Linke, w: *SBPN*, t. II, s. 363–364 — jako biskup prowadził umiarkowaną politykę wobec Związku Pruskiego, zezwalając na piastowanie przez nich urzędów (Krzysztof z Klecewa — starosta biskupstwa).

⁷³ H.J. Karp, Lessen, Joannes Kerstani (um 1440–1501), w: *Die Bischöfe*, jw., s. 418; J. Wiśniewski, Zarys, jw., s. 159–160.

⁷⁴ GSA PK, Berlin, XX HA, Ordensbriefarchiv, Nr 15864; cytata za: M. Glauert, *Die Bischofswahlen*, jw., s. 94.

grudnia 1463 r. do komtura elbląskiego Henryka Reuss von Plauena, w którym zapisano: prosimy Waszą wielmożność o znalezienie jakiegokolwiek pobożnego mężczyzny w naszym zakonie, który przebywa w kościołach na terenie Sambii lub gdzie indziej, to znaczy wewnątrz lub poza tym terytorium, który byłby w stanie wydzwignąć nasz Kościół i posiadałby łaskę zostać biskupem naszego Kościoła, a ze swojej łaski czyniłby dobro wobec nas, a my byśmy dali mu pierwszeństwo i jednomyślnie go wybrali⁷⁵. Istotnie znalazł się taki duchowny krzyżacki, dziekan kapituły sambijskiej Mikołaj II, którego kapituła pomezkańska wybrała 8 lutego 1464 r., a papież zatwierdził latem 1466 r. (przed pokojem toruńskim z 19 października 1466 r.)⁷⁶. Ze względu na żądania króla polskiego, który pragnął osadzić w Kwidzynie biskupa chełmińskiego Wincentego Kiełbasę (1467–1478), został zmuszony do ustąpienia z tronu biskupów pomezkańskich i umarł w Królewcu 29 kwietnia 1471 r. Kiełbasa natomiast był kanonikiem gnieźnieńskim i krakowskim oraz prepozytem kapituły kolegiackiej w Wiślicy⁷⁷. Do gremium kanoników pomezkańskich nie należał także Hiob von Dobeneck, który w 1489 r. został prepozytem i archidiaconem domu Zakonu w Zschillen koło Rochlitz w Saksonii (wcześniej augustianów). Po nieudanej próbie osadzenia go na biskupstwie w Kurlandii wielki mistrz Fryderyk, książę saski (1498–1510 — znał Hioba, ponieważ Rochlitz leżało w ziemiach jego brata Jerzego) osadził Hioba w Pomezanii poprzez jego wybór przez kapitułę kwidzyńską 20 (?) maja 1501 r.⁷⁸ Po jego śmierci (25 maja 1521 r.) wielki mistrz Fryderyk Saski postulował kapitule biskupa sambijskiego Jerzego von Polentza (1519–1524) na biskupstwo pomezkańskie, ale papież Leon X odmówił jego zatwierdzenia, przydzielając je kardynałowi Achille, Grassis dnia 8 sierpnia 1521 r., o co zabiegał król polski Zygmunt I Stary (był tu legatem w 1510 r. i protektorem Polski w Rzymie). Mimo to Polentz, wobec nieobecności kardynała na terenie diecezji, zarządzał diecezją aż do wyboru przez kapitułę dr Erharda von Queissa 10 września 1523 r., kiedy to zrzekł się biskupstwa na jego rzecz⁷⁹. Działo się to przed śmiercią kardynała de Grassis, a więc elekcja była niezgodna z prawem. Tuż po 22 listopada 1523 r. nowy papież Klemens VII (wybrany 19 listopada 1523 r.) mianował biskupem pomezkańskim kardynała Mikołaja de Rodulfis, ale ten zrezygnował z tego urzędu na początku 1524 r., zapewne ze względu na pojawienie się kontrkandydata w osobie Erharda von Queissa, którego popierała kapituła kwidzyńska i wielki mistrz Zakonu, ponieważ już 11 stycznia 1524 r. został mianowany biskupem Florencji, a 14 marca tegoż roku biskupem Vicenzy⁸⁰. Queiss pozostał biskupem elektem, ponieważ nie

⁷⁵ Tamże.

⁷⁶ H.J. Karp, Nikolaus OT († 1471), w: *Die Bischöfe*, jw., s. 502–503 — zmarł 29 kwietnia 1471 r. w Królewcu; J. Wiśniewski, Zarys, jw., s. 157–158.

⁷⁷ H.J. Karp, Kiełbasa, Wincenty (ok. 1425–1478), w: *Die Bischöfe*, jw., s. 366–367; J. Wiśniewski, Zarys, jw., s. 158–159.

⁷⁸ H.J. Karp, Dobeneck, Hiob (Job) von OT (ok. 1450–1521), w: *Die Bischöfe*, jw., s. 134–135; J. Wiśniewski, Zarys, jw., s. 159–162 — wielki mistrz zmarł w Rochlitz 14 grudnia 1510 r.

⁷⁹ J. Smołucha, Działalność Achillesa de Grassis jako kardynała protektora Polski przy Stolicy Apostolskiej w latach 1511–1523, *NP* 87: 1997, s. 147–166; H.J. Karp, Grassi (de Grossis), Achille († 1523), w: *Die Bischöfe*, jw., s. 237; Tenże, Polentz, Georg von OT (1478–1550), w: *Die Bischöfe*, jw., s. 546; P. Nitecki, Kardynałowie, jw., s. 52–53 — zmarł 22 listopada 1523 r.; Tenże, Grassis Achilles de, w: *Biskupi Kościoła w Polsce*, jw., s. 72.

⁸⁰ Tenże, Kardynałowie, jw., s. 55 — a później biskupem Forli (16 kwietnia 1526 r.), Viterbo (16 listopada 1532 r.), Imoli (4 sierpnia 1533 r.), Salerno (7 lutego 1533 r.)

otrzymał konfirmacji Stolicy Apostolskiej, bez której nie mógł przyjąć sakry. 1 stycznia 1525 r. wydał mandat reformacyjny dla swojej diecezji⁸¹.

IV. KONFIRMACJE, PROWIZJE PAPIESKIE, EKSPEKTATYWY

Trudności w zatwierdzaniu elekta kapituły na tron biskupów pomezkańskich pojawiły się po raz pierwszy po wyborze Chrystiana (przed 16 kwietnia 1303 r.). Przyczyną tego stanu rzeczy był wakat na stolicy arcybiskupów ryskich po śmierci metropolity Jana II von Fechtena (1286–1292?). Mianowany dnia 21 marca 1304 r. przez Benedykta XI franciszkanin Fryderyk von Perstein (1304–1341), już 14 września 1305 r. złożył na Krzyżaków skargę do papieża, w której oskarżył Zakon o zagarnięcie dóbr w biskupstwach metropolii ryskiej poprzez inkorporowanie ich kapituł biskupich. Zapewne ta sytuacja spowodowała, że nie ma informacji dotyczących prowizji biskupa Chrystiana⁸².

Trzej kolejni biskupi pomezkańscy: Ludeko (Ludwik) (1309–1320), Rufolf (1320–1331) oraz Bertold von Riesenburg (1331–1346) nie otrzymali zatwierdzenia arcybiskupa metropolity ryskiego Fryderyka⁸³, dlatego wiele lat czekali na prowizję papieską. Wynikało to z ustawicznego konfliktu, jaki istniał pomiędzy Zakonem a arcybiskupem ryskim o władzę w Prusach i Inflantach. Metropolita zarzucał Krzyżakom obsadzanie wbrew prawu kanonicznemu wakujących beneficjów kanonicznych w prowincji. Z tego skorzystali papież awiniońscy, którzy zaczęli systematycznie stosować przysługujące im prawo do prowizji na stolice biskupie w Prusach. Papież Jan XXIII działał zgodnie z dekretem *Ex debito* z 8 grudnia 1316 r., którym zarezerwował dochody z wakujących beneficjów na potrzeby kamery apostolskiej i bullą *Execrabilis* Jana XXII z 1317 r., w której zakazał kumulowania beneficjów i zarezerwował wielką liczbę beneficjów. Działania papieża były o tyle uzasadnione, że metropolita ryski Fryderyk odrzucał możliwość konfirmacji biskupów pruskich, nie podając rozumnej przyczyny, a także działając niesprawiedliwie⁸⁴. Ludeko doczekał się prowizji papieskiej dopiero 3 grudnia 1319 r.⁸⁵, czyli po dziesięciu latach, kiedy zrezygnował z wszelkich praw przysługujących mu z wyboru przez kapitułę pomezkańską. Dnia 15 grudnia 1319 r. przyjął sakrę biskupią z rąk kard. Mikołaja, biskupa Ostii, ale zapewne już 31 lipca 1320 r. zmarł⁸⁶. Podobnie biskup-elekt Rudolf, wybrany tuż po 31 sierpnia 1320 r., musiał

⁸¹ H. J. Karp, Queiss, Erhard von OT (ok. 1490–1529), w: *Die Bischöfe*, jw., s. 559 — zmarł 10 września 1529 r. w Pasłęku, a pogrzebano go w katedrze w Kwidzynie.

⁸² J. Wiśniewski, *Dzieje*, jw., s. 62; J. Powierski, Chrystian, w: *SBP*, t. I, s. 216.

⁸³ W sprawie perturbacji z zatwierdzeniem Ludeka — *PrUB*, t. II/1, nr 246, s. 159–160; M. Glauert, *Die Bischofswahlen*, jw., s. 126; A. Radziwiński, *Biskupstwa*, jw., s. 59.

⁸⁴ Tamże, s. 60; J. Wiśniewski, *Dzieje*, jw., s. 63–66.

⁸⁵ *PrUB*, t. II/1, nr 246–253, s. 159–162 — „...idem namque archiepiscopus non vivo persone tue, sed certis aliis de causis electionem eandem confirmare recusans [...]”, a także papież przedstawił okoliczności wydania prowizji po rezygnacji Ludeka z przysługujących mu praw wynikających z elekcji; A. Radziwiński, *Biskupstwa*, jw., s. 61, 63–65.

⁸⁶ *PrUB*, t. II/1, nr 246, s. 160 — „...tibi que subsequenter per venerabilem fratrem nostrum Nicolaum episcopum Ostiensem munus consecrationis impendi...”; nr 273, s. 174 — wracając

także zrezygnować z prawa do tronu biskupiego wynikającego z wyboru, ponieważ papież, jak twierdził arcybiskup ryski Fryderyk, zarezerwował sobie obsadę tego biskupstwa, ale 5 marca 1322 r. otrzymał prowizję papieską⁸⁷. Sakry udzielił mu Berengar, biskup Porto, przed 14 marca 1322 r.⁸⁸, ponieważ wówczas otrzymał polecenie papieskie wzywające Rudolfa do objęcia diecezji. Tuż po elekcji zabiegał w Rydze o konfirmację wyboru kapituły, ale wówczas nie zastał tam metropolity, który przebywał w Awinionie, gdzie sprzeciwiał się jego zatwierdzeniu⁸⁹. Przypadek elekta Bertolda von Riesenburga wybranego przez kapitułę latem (po 16 czerwca 1331 r.) 1331 r. na biskupa pomezkańskiego był podobny. Tym razem arcybiskup metropolita Fryderyk von Pernstein wyjaśnił delegacji kanoników kwidzyńskich, że nie ma prawa zatwierdzania elekcji biskupich, ponieważ ono należy do papieża. W związku z tym papież Jan XXII, po przeprowadzeniu rozmowy z metropolitą ryskim, pragnąc uniknąć zawilości w zatwierdzaniu biskupów pruskich, postanowił przekazać to prawo biskupowi ozylskiemu Jakubowi w Inflantach. Papież uczynił to 30 kwietnia 1332 r., delegując tego biskupa do zatwierdzania wybranych biskupów w Kurlandii, Sambii, Pomezanii i Chełmży⁹⁰, czyli tam, gdzie kapituły były inkorporowane do Zakonu Krzyżackiego. Wybór biskupa Bertolda von Riesenburga zatwierdził wspomniany biskup ozylski dnia 12 lutego 1333 r.⁹¹ Sakry biskupiej udzielił mu (także Janowi z Kurlandii) dnia 18 kwietnia 1333 r. (lub krótko przed) biskup chełmiński Otto z Rewala (1323–1349) w asyście biskupa płockiego Floriana z Kościelca (1318–1333, zm. 21 czerwca 1333 r.) i biskupa sambijskiego Jana Clare (1319–1344)⁹². W przypadku biskupa Arnolda de Livonia⁹³ (1347–1360), kanonicy wiedząc, że papież kasował

z Awinionu, w Marburgu, gdzie zatrzymał się wraz z biskupem sambijskim Janem Clare (zatwierdzonym 3 grudnia 1319 r.) udzielił odpustu kościołowi krzyżackiemu św. Elżbiety. W świetle nr 338, s. 253, który już 1 maja 1321 r. wspomina Ludeko jako zmarłego — „de summa 5000 flor. auri, in qua dominus Ludecho bene memorie condam episcopus Pomesaniensis se et...”, poprawiam swoje wcześniejsze ustalenia J. Wiśniewski, *Dzieje*, jw., s. 68–69; J. Powierski, Ludeko, w: SBPN, t. III, s. 90 — datę śmierci podał poprawnie; por. A. Radziwiński, *Biskupstwa*, jw., s. 64.

⁸⁷ PrUB, t. II/1, nr 372, s. 276 — Jan XXII udzielił Rudolfowi prowizji słowami: „Quibus omnibus debita meditatione pensatis, de persona tua ipsi ecclesie Pomensaniensi de fratrurn nostrum consilio et apostolice potestatis plenitudine providemus teque illi in episcopum preficimus et pastorem, curam et administrationem ipsius tibi...”; co uwidocznił w tytulaturze: nr 505, s. 344 — „...frater Rudolphus dei gracia et apostolice sedis providencia Pomezaniensis ecclesie episcopus...”, por. nr 556, s. 372 oraz nr 651, s. 434.

⁸⁸ Tamże, nr 373, s. 277 — „cum autem postmodum per venerabilem fratrem nostrum Berengarium episcopum Portuensem tibi fecerimus manus consecrationis impendi...”.

⁸⁹ A. Radziwiński, *Biskupstwa*, jw., s. 64–65; J. Powierski, Rudolf, w: SBPN, t. IV, s. 108 — zm. 16 czerwca 1331 r.; J. Wiśniewski, *Dzieje*, jw., s. 69–70.

⁹⁰ PrUB, t. II/1, nr 756, s. 502–503.

⁹¹ Tamże, nr 773, s. 513.

⁹² Tamże, nr 779, s. 518 — ponieważ ci biskupi oraz biskup Jan z Kurlandii tego dnia wystawili kościołowi w Zalewie leżącego na terenie diecezji pomezkańskiej list odpustowy, który zatwierdził biskup Bertold, jako ordynariusz diecezji: „Nos igitur Bertoldus Pomezaniensis ecclesie episcopus paterna pietate motus predicans indulgencias confirmamus...” — M. Glauert, *Die Bischofswählen*, jw., s. 99, przyp. 101; J. Powierski, Bertold, w: SBPN, t. I, s. 95–96; J. Wiśniewski, *Dzieje*, jw., s. 76. Biskup Bertold uznał zatwierdzenie biskupa ozylskiego jako prowizję papieską, co uwidocznił w tytulaturze: „Hinc est, quod nos frater Bertoldus dei gracia et apostolice sedis providencia Pomezaniensis ecclesie episcopus”. — PrUB, t. II/1, nr 854, s. 576 — 4 października 1334 r.

⁹³ PrUB, t. IV, nr 140, s. 127 — 22 lutego 1347 r. prepozyt kapituły pomezkańskiej Jan z Elbląga, późniejszy biskup, był administratorem biskupstwa: „...presencia venerabilis dominus prepositus

wszystkie wybory w przypadkach rezerwacji, na przełomie 1346/1347 r. wystąpili z formalną prośbą o prowizję dla kandydata kapitulnego⁹⁴. Nie zachowała się żadna informacja na temat elekcji kandydata⁹⁵, ponieważ Arnold już za życia biskupa Bertolda otrzymał ekspektatywę papieską na biskupstwo pomezańskie. Istotnie Arnold uzyskał bullę prowizyjną dnia 4 czerwca 1347 r., ale nie był w niej nazywany *electus*, którego konsekrował kard. Gancelino z Albano⁹⁶. Od tej pory wszyscy biskupi pomezańscy z polecenia papieża byli konsekrowani w Awinionie przez wyznaczonego kardynała. Podobnie było w przypadku biskupa Mikołaja I von Radama, który uzyskał bullę prowizyjną 20 kwietnia 1360 r.⁹⁷. Papież Innocenty VI mianował, a nie zatwierdził, elekta Mikołaja, którego kandydaturę osobiście zaprezentował na konsystorzu ze względu na *electionis negocium*, ponieważ kapituła dokonała jego wyboru, nie wiedząc o zarezerwowaniu przez papieża obsady stolicy pomezańskiej już za życia Arnolda. W przypadku biskupa Gerharda Stolpmanna rzecz przedstawiała się inaczej, ponieważ z polecenia arcybiskupa ryskiego Jana von Wallenroda (1393–1418) przebywającego na soborze w Konstancji, dnia 13 października 1418 r. zatwierdził go biskup chełmiński Jan Marienau. On też wraz z biskupem płockim Jakubem z Kurdwanowa (Korzkwy) (1396–1425) i wrocławskim Janem Kropidło, księciem opolskim (1382–1421) udzielił Gerhardowi sakry biskupiej dnia 30 stycznia 1418 r. w katedrze kwidzyńskiej⁹⁸. Biskup Jan III Mewe miał dobre kontakty osobiste z wielkim mistrzem, który po śmierci biskupa Gerharda (22 lipca 1427 r.) ustanowił go zarządcą diecezji pomezańskiej. Jan Mewe był znany na dworze papieskim, ponieważ załatwił zatwierdzenie swojego poprzednika, dlatego papież polecał go wielkiemu mistrzowi jako zatwierdzonego przez siebie elekta, jako że 13 października 1427 r. otrzymał prowizję papieską⁹⁹. Bez trudności konfirmację swojego wyboru na stolicę w Kwidzynie przez arcybiskupa ryskiego Heninga otrzymał Kaspar Linke *ecclesie Culmensis ad requisicionem honorabilium dominorum domini prepositi necnon administratoris Pomezaniensis ecclesie...*

⁹⁴ Konflikt, który powstał pomiędzy biskupem a kapitułą pomezańską (23 września 1348 r. do wyroku korzystnego dla kapituły 10 października 1349 r.) o „ius patronatus” w części kapitulnej, zaledwie w kilka miesięcy po objęciu rządów (grudzień 1347 r.), może świadczyć o tym, że kanonicy byli zmuszeni przyjąć ekspektatywę Arnolda i prośba o prowizję została wymuszona faktami dokonanymi — PrUB, t. IV, nr 351, s. 317–318 oraz nr 360, s. 327–328 — transumpt sześciu przywilejów kapituły od 1284–1321 oraz nr 366, s. 335–337; nr 418, s. 377; nr 459, s. 419–420. Por. J. Wiśniewski, *Dzieje*, jw., s. 82–83.

⁹⁵ PrUB, t. IV, nr 193, s. 171 — 29 maja 1347 r. jako elekt pomezański złożył w Awinionie przyrzeczenie wpłat z racji prowizji.

⁹⁶ Tamże, nr 202, s. 177 — „Dudum siquidem bone memorie Bertholdo episcopo Pomezaniensi regimini Pomezaniensis ecclesie presidente nos, intendentes eidem ecclesie, cum vacaret, per apostolice sedis providenciam ydoneam presidere personam, provisionem ipsius ecclesie ac vice dispositioni nostre duximus specialiter reservandam, [...] dedum ad te, tunc scolasticum ecclesie supradicte, [...] in spiritualibus providum et in temporalibus circumspicuum [...], et subsequenter per venerabilem fratrem nostrum Gaucelinum episcopum Albanensem apud sedem apostolicam tibi fecimus munus consecrationis impendi in illo...”; M. Glauert, *Die Bischofswahlen*, jw., s. 101–102, przyp. 112; J. Wiśniewski, *Dzieje*, s. 81; J. Powierski, Arnold, w: SBPN, t. I, s. 40.

⁹⁷ PrUB, t. V/2, nr 871, s. 491 — wielki mistrz Winrich von Kniprode poparł starania kapituły pomezańskiej dla wyboru swojego elekta Mikołaja, oraz nr 872, s. 492 — bulla prowizyjna; J. Wenta, Mikołaj von Radam, w: SBPN, t. III, s. 217.

⁹⁸ Tenże, Gerhard Stolpmann, w: SBPN, t. II, s. 35.

⁹⁹ Tenże, Jan III Mewe, w: SBPN, t. II, s. 277.

(† 14 października 1363 r.)¹⁰⁰. Tymczasem wobec ustawicznego sprzeciwu króla polskiego Kazimierza Jagiellończyka musiał ustąpić z biskupstwa pomezkańskiego Mikołaj II, pomimo zatwierdzenia go przez papieża latem 1466 r. (wybrany 8 lutego 1364 r.). Jego miejsce zajął Polak, sekretarz królewski, kanonik gnieźnieński, krakowski i wiślicki Wincenty Kielbasa, elekt chełmiński, który 1 kwietnia 1467 r. otrzymał prowizję papieża Pawła II¹⁰¹. Tymczasem Jan IV Kierstani udał się osobiście do Rzymu, gdzie wcześniej był prokuratorem Zakonu, aby prosić papieża o konfirmację swojej elekcji, którą wystawił papież Sykstus IV dnia 14 kwietnia 1480 r., ale sakrę biskupią przyjął w Królewcu na jesieni tegoż roku¹⁰². Papież Aleksander VI, który odmówił prekonizacji Hiobowi von Dobeneck na biskupstwo kurlandzkie, zatwierdził go 27 maja 1501 r. (wybrany 20 maja) na biskupstwo pomezkańskie¹⁰³.

V. WALKA O ZACHOWANIE TRONU POMEZKAŃSKIEGO

Niezwykle skomplikowana sytuacja wystąpiła w chwili wyboru przez kapitułę kwidzyńską na tron biskupów pomezkańskich Jana I Möncha z Elbląga (1376–1409), pochodzącego ze znaczącej rodziny mieszczańskiej¹⁰⁴. Otóż, o stolicę kwidzyńską zabiegał także kanonik warmiński Teodoryk Damerau z Elbląga, który w 1379 r. został biskupem dorpackim (1379–1400 przez rezygnację; zm. 22 lipca 1408 r. w Rydze) w Inflantach¹⁰⁵. W kronice pomezkańskiej zapisano o biskupie Janie I, że miał wiele przeszkód na dworze rzymskim przez jednego kanonika z Fromborka, który nazywał się Dameraw¹⁰⁶. Pomimo, że Teodoryk Damerau był już pracownikiem kancelarii (1372–1376) cesarza Karola IV, a Mönch tylko notariuszem kancelarii biskupów pomezkańskich (do 1377 r.¹⁰⁷), wygrał ten drugi. Biskup pomezkański nagrodił go probostwem w Rakowcu (na trasie Kwidzyn – Prabuty), a od 1372 r. z prowizji papieskiej Grzegorza XI został kanonikiem wrocławskim (kościół św. Aegediusza) — w 1374 r. uiszczył pierwszą ratę annaty za posiadane

¹⁰⁰ Tenże, Kaspar Linke, w: SBPN, t. II, s. 364.

¹⁰¹ H.J. Karp, Nikolaus OT († 1471), w: Die Bischöfe, jw., s. 502–503; Tenże, Kielbasa, Wincenty (um 1425–1478), w: Die Bischöfe, jw., s. 366–367; J. Wiśniewski, Zarys, jw., s. 157–158.

¹⁰² H.J. Karp, Lessen, Joannes Kerstani (um 1440–1501), w: Die Bischöfe, jw., s. 418; J. Wiśniewski, Zarys, jw., s. 159–160 — zmarł 10 kwietnia 1501 r. w Kwidzynie.

¹⁰³ H.J. Karp, Dobeneck, Hiob (Job) von OT (ok. 1450–1521), w: Die Bischöfe, jw., s. 134; J. Wiśniewski, Zarys, jw., s. 159–162 — biskup zmarł w Kwidzynie 25 maja 1521 r.

¹⁰⁴ M. Józefczyk, Średniowiecze Elbląga. Z problematyki społeczno-religijnej, Elbląg 1996, s. 84–87; M. Glauert, Die Bischofswählen, jw., s. 117.

¹⁰⁵ T. Borawska, Damerau Teodoryk (Dietrich), w: SBKW, s. 37–38.

¹⁰⁶ Podano za M. Glauert, Die Bischofswählen, jw., s. 103.

¹⁰⁷ Tamże, s. 119 — sporządził kopiarz przywilejów, opatrując je komentarzami historyczno-geograficznymi, które opublikowano w SRP, Die Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft, opr. E. Strehlke, M. Toeppe, t. V, Leipzig 1874, Frankfurt am Main 1965, s. 410–429. Ponadto Objawienia św. Brygidy szwedzkiej posłużyły mu do napisania „De vita et regula clericorum”, czyli o sposobie życia kleru diecezjalnego, zakonnego i kapitulnego, które opublikował F. Hipler, Meister Johann Marienwerder und die Klausnerin Dorothea von Montau, ZGAE 3 (1866), s. 288–290.

beneficjum. Wybrany przez kapitułę pomezańską w 1376 r., udał się osobiście do Rzymu, licząc na poparcie Zakonu. Przed Bożym Narodzeniem 1377 r. otrzymał zatwierdzenie papieskie¹⁰⁸. Został jednak zobowiązany do uiszczenia tzw. *servicium*, co wskazywałoby raczej na prowizję papieską. Ze względu na to, że nie zachowała się bulla papieska w tej sprawie, trudno orzec o przebiegu rokowań w kurii papieskiej. Również następcą Jana I Möncha, biskup Jan II Ryman wybrany przez kapitułę miał kontrkandydata w osobie Henryka von Schaumberga (biskup sambijski w latach 1414–1416). Był on siostrzeńcem arcybiskupa ryskiego Jana von Wallenroda, który bezskutecznie zabiegał dla niego o biskupstwo pomezańskie w Rzymie. Ostatecznie Jan II objął tron pomezański 8 lipca 1410 r.¹⁰⁹ Warto dodać, że ci dwaj biskupi byli wybitnymi biskupami Pomezanii, za czym przemawia ich wykształcenie, a także działalność reformatorska w diecezji (normy prawne, statuty). Natomiast biskup Gerhard Stolpmann, uzyskawszy konfirmację z polecenia arcybiskupa ryskiego Jana von Wallenroda, już po konsekracji (30 stycznia 1418 r.) postarał się o konfirmację nowego papieża Marcina V (wybrany 11 listopada 1417 r.), którą uzyskał 9 maja 1418 r.¹¹⁰

VI. OPŁATA ZA PROWIZJĘ — *SERVICIUM*

Stolica Apostolska do połowy XIII w. sporadycznie ogłaszała obowiązek dokonywania opłat z racji objęcia nowego beneficjum, ale wówczas zawsze określała teren i czas jej obowiązywania. Dopiero Klemens IV (1265–1268) pół roku po swoim wyborze, czyli w sierpniu 1265 r., opublikował konstytucję *Licet ecclesiarum*, którą zarezerwował papieżu wszystkie wakujące urzędy i prebendy kościelne, a także prawo mianowania następcy za życia beneficjanta (ekspektatywa)¹¹¹. W praktyce jednak obsadzał te beneficja, których posiadacze zmarli na dworze papieskim. Obsadę wszystkich wakujących beneficjów w kurii zarezerwował papież awinioński (pierwszy) Klemens V konstytucją *Etsi in temporalium* z 1307 r., zaliczając do nich obsadę tronów patriarchów, arcybiskupów, biskupów, innych urzędów i godności kościelnych, m.in. wszystkich prebend kanonicznych. System papieskich rezerwacji poszerzył Jan XXII (1316–1334) dekretem *Ex debito* z 8 grudnia 1316 r. i konstytucją *Execrabilis* z 1317 r.¹¹² W związku z tym wielu duchownych starało się o uzyskanie ekspektatywy, którą traktowano jako pierwszą prowizję, ponieważ w chwili zawakowania urzędu starali się o to, aby nabyte prawa do beneficjum z niej wynikające, wzmacniać prowizją właściwą. Nie była ona

¹⁰⁸ J. v. Posilge, *Chronik*, jw., s. 104, 119; J. Wenta, Jan I Mönch, w: SBPN, t. II, s. 275.

¹⁰⁹ A. Radziwiński, *Biskupstwa*, jw., s. 128; J. Wenta, Jan II Ryman, w: SBPN, t. II, s. 276.

¹¹⁰ J. Wiśniewski, *Zarys*, jw., s. 151; Tenże, Gerhard Stolpman OT († 1427), w: *Bischöfe*, jw., w druku.

¹¹¹ S. Szczer, *Annaty papieskie w Polsce w XIV wieku*, Kraków 1998, s. 15; Klemens IV (Guy Folque) był biskupem Le Pey (1257–1259), a potem arcybiskupem Narbonne (1259–1265), nosząc purpurę kardynalską od grudnia 1262 r. Kardynałowie zebrani w Perugii wybrali go papieżem in absentia na początku lutego 1265 r. — K. Dopierała, *Księga papieży*, jw., s. 210–212.

¹¹² S. Szczer, jw., s. 16–17, 32; Jan XXII (Jacque Armand Duese) został wybrany pod przemożnym wpływem Filipa, hrabiego Poitiers w Lyonie, gdzie został ukoronowany 5 września 1316 r. — K. Dopierała, jw., s. 237–241.

konieczna, ale obejmujący nowe beneficjum zabezpieczał swoje prawa przed innymi kandydatami, którzy także mogli uzyskać prowizję papieską¹¹³.

Otrzymanie prowizji papieskiej na beneficjum wyższe (biskupstwo, opactwo), zwane konsystorskim, było połączone z uiszczeniem *servicium commune*, które zasadniczo splanowano w ratach do kasy Stolicy Apostolskiej. Natomiast *annaty papieskie* (*fructus primi anni, fructus annales, fructus pro prima annata*) były pobierane z racji objęcia niższego beneficjum, zwanego niekonsystorskim (np. kanonie, parafie), które należały do kollacji papieskiej. Annaty to dochód, jaki uzyskiwano w pierwszym roku wejścia w posiadanie nowego beneficjum, które wpłacano kolektorom papieskim¹¹⁴. Natomiast *servicium* biskupi wpłacali osobiście w kurii papieskiej, chociaż czasem wyręczali ich prokuratorzy. Uiszczenie opłaty za prowizję poprzedzało wniesienie prośby (supliki) o przyznanie wskazanego beneficjum, wystawienie prowizji papieskiej na ten urząd, objęcie urzędu w posiadanie, a następnie ustalenie w kurii papieskiej wysokości *servicium* oraz złożenie przyrzeczenia (obligacji) płatności¹¹⁵.

Tymczasem Prusy nie należały do bogatych regionów Europy, co podkreślał kollator papieski Jakub de Rota, zaznaczając, że ubóstwo znajdujących się tutaj beneficjów wynika z częstych napadów pogańskich¹¹⁶. Wysokość *servicium* dla Pomezanii wynosiła 1100 guldenów — 1/3 obliczanego dochodu biskupstwa, gdy tymczasem Warmia miała płacić tylko 400 guldenów, Sambia 800, a biskupstwo chełmińskie 700 guldenów. Przy okazji wyboru biskupa Hioba von Dobenecka (1501–1521) Zakon informował, że uzyskuje z biskupstwa podatek o wysokości 400 marek pruskich oraz ok. 1000 guldenów podatku pochodzącego z prawa połowu ryb, produkcji miodu i procesów sądowych¹¹⁷. Należy także wziąć pod uwagę, że biskupstwo pozostawało obciążone podatkiem za czas *vacansu* na stolicy biskupiej, której dochód prawnie przypadał Stolicy Apostolskiej. Trzeba też dodać, że elekt musiał pokryć koszty swojej podróży do Awinionu — biskup Ludeko udawał się tam trzy razy — i pobytu, które ulegały powiększeniu o liczbę osób towarzyszących przysłemu biskupowi¹¹⁸. Otrzymanie prowizji kosztowało biskupa Ludeko 1100 złotych florenów oraz uiszczenia pięciokrotnego *servicium* (po 1000 florenów), które należało wpłacić do 25 grudnia 1320 r.¹¹⁹ Jego następca Rudolf

¹¹³ S. Szczur, jw., s. 22.

¹¹⁴ Tamże, s. 7–10.

¹¹⁵ Tamże, s. 11, 81.

¹¹⁶ PrUB, t. II/1, nr 257, s. 164 — „...in provincia Rigensi, [...] quia vix sunt 500 beneficia in universo, tum etiam propter infestationes et invasiones Saracenorum et paganorum et scismaticorum...”; M. Glauert, Die Bischofswählen, jw., s. 107, przyp. 149.

¹¹⁷ GSA PK, Berlin, XX HA, Ordensfoliant nr 23, s. 250 — z 21.05.1501 r.; M. Glauert, Die Bischofswählen, jw., s. 107, przyp. 155.

¹¹⁸ Biskupi po zatwierdzeniu załatwiali wiele spraw związanych z funkcjonowaniem diecezji, np. biskup Arnold w 1347 r. — PrUB, t. IV, nr 238–242b, 285 (w czasie od 21 sierpnia do 23 listopada 1347 r.); por. S. Szczur, jw., s. 81 — Nowi posiadacze beneficjów konsystorskich na własny koszt podróżowali na południe Francji. Ich podróż wiązała się często z konsekracją dokonywaną w Awinionie. Papięstwo nie ponosiło z tego tytułu żadnych wydatków.

¹¹⁹ PrUB, t. II/1, nr 253, s. 162 — dokument z 15 grudnia 1319 r.: „Servicium monasterii Pomezaniensis. XXIII cardinales. Dominus Luthigo episcopus Pomezaniensis promisit pro communi servicio MC florenos auri et quinque consueta servicia persolvere a festo nativitatis domini proxime futuro ad unum annum”; nr 338, s. 253 — scholastyk pomezaniński Hebrardus zapłacił 1 maja i 16 czerwca 1321 r. po 700 florenów za zmarłego biskupa Ludeko; J. Powieński, Ludeko, w: SBPN, t. III, s. 89 — splanowano je do 1323 r., czyli po śmierci biskupa; J. Wiśniewski, Dzieje, jw., s. 66.

zobowiązał się do uregulowania opłaty za czas wakowania urzędu biskupiego (*fructus intercalares; fructus medii temporis*) po poprzedniku, które spłacił w ratach — w sumie 2950 złotych florenów¹²⁰ oraz 19 marca 1322 r. zobowiązał się wpłacić 1100 florenów za prowizję oraz pięciokrotne servicinga¹²¹. Pragnąc wypełnić swoje zobowiązania zapożyczył się u Krzyżaków, kanonika z Wrocławia i kupca z Awinionu¹²². Biskup Arnold za zgodą papieża Klemensa VI z dnia 6 czerwca 1347 r. zapożyczył się na sumę 2000 florenów złotych (guldenów) na załatwienie koniecznych spraw związanych z objęciem diecezji¹²³. Już 29 maja 1347 r. złożył obietnicę wpłaty 1.500 florenów *servicium communi* oraz pięciokrotnych *servicio consueta*, po czym dnia 4 czerwca otrzymał prowizję na stolicę kwidzyńską¹²⁴. Kamera apostolska dnia 12 czerwca 1349 r. wystawiła pokwitowanie, że biskup Arnold wpłacił za pośrednictwem kanonika pomezkańskiego Henryka z Malborka sumę 315 florenów tytułem opłaty prowizyjnej, a kolejną ratę w wysokości 319 florenów 20 sierpnia tegoż roku¹²⁵. Kolejny biskup Mikołaj von Radam wpłacił *servicium* przez kanonika Dietricha de Steghena dnia 11 października 1360 r. w wysokości 325 guldenów, a 20 listopada 1361 r. przez prokuratora Lamberta de Orsoya taką samą sumę¹²⁶.

¹²⁰ PrUB, t. II/1, nr 338, s. 253 — 1 maja 1321 r. wpłacono 1.700 florenów; A. Radziwiński, Biskupstwa, jw., s. 65 — 16 sierpnia 1321 r. wpłacono 700 florenów, a 22 sierpnia 1323 r. 550 florenów jako *servicium* biskupa Ludeko; PrUB, t. II/1, nr 348, s. 263 — dnia 22 lipca 1323 r. biskup pomezkański Rudolf wpłacił przez kanonika pomezkańskiego Fryderyka „pro communi *servicio* predecessoris sui 550 flor. auri”.

¹²¹ PrUB, t. II/1, nr 374, s. 277 — w zobowiązaniu zaznaczył, że połowę uiszczył do Wielkanocy i drugą część do Wielkanocy kolejnego roku; nr 455–456, s. 320 — czyli 1 i 2 marca 1324 r. wpłacono całość zobowiązania: „recepta sunt a domino Rudolpho episcopo Pomezaniensi *servitia* per manus magistrorum Nicholai Conradi et Theodorici de reis, clericorum suorum, 550 flor. auri” oraz „dominus Rodolphus episcopus Pomezaniensis solvit pro complemento sui communis *sericii* collegium XXV cardinalium contingentes DL florenos auri et pro complemento *servicii* familie XXII florenos per manus magistri Nicholai Conradi procuratoris sui. Cuius obligatio facta fuit anno domini MCCCXXII die XIX mensis marci”. Por. A. Radziwiński, Biskupstwa, jw., s. 65.

¹²² Tamże, s. 65–67 — spłacił do marca 1325 r.; J. Powierski, Rudolf, w: SBPN, t. IV, s. 109; J. Wiśniewski, Dzieje, jw., s. 69–70

¹²³ PrUB, t. IV, nr 209, s. 183–184 — „...tui supplicationibus inclinati, fraternitati tue contrahendi mutuum propter hoc ad summam predictam duorum milium florenorum auri nomine tuo et...”.

¹²⁴ Tamże, nr 193, s. 171: „Dominus frater Arnoldus electus in episcopum Pomezaniensem in provincia Regensi promisit pro suo communi *servicio* MC florenos auri et V *servicia* consueta solvendo medietatem in proximo festo Resurrexionis domini et aliam in festo sancti Michaelis Septembis extunc secuturo, alioquin infra IV menses etc. Et iuravit etc.”; nr 202, s. 177 — „Dudum siquidem bone memorie Bertholdo episcopo Pomezaniensi regimini Pomezaniensis ecclesie presidente nos, intendentes eidem ecclesie, cum vacaret, per apostolice sedis providenciam ydoneam presidere personam, provisionem ipsiusecclesie ae vice dispositioni nostre duximus specialiter reservandam, [...] dedum ad te, tunc scolasticum ecclesie supradicte, [...] in spiritualibus providum et in temporalibus circumspectum...”; J. Wiśniewski, Wpływ Zakonu i metropolity na zarząd diecezją pomezkańską w czasach błogosławionej Doroty z Małtów, w: Epoka i życie błogosławionej Doroty z Małtów, pod red. J. Wiśniewski, Elbląg 1996, s. 13; Tenże, Dzieje, s. 81.

¹²⁵ PrUB, t. IV, nr 422, s. 380 — „per manus fratris Henrici de Castro sancte Marie canonici eiusdem ecclesie Pomezaniensis” oraz nr 443, s. 402, gdzie zaznaczono, że dokonano jej „pro complemento”, co wskazywałoby na całkowite wypełnienie zobowiązania; Zatem nie dopełnił obietnicy złożonej przed konsekracją, w której zobowiązał się wpłacić w dwóch ratach do Wielkanocy i św. Michała Archaniola (29 września) 1348 r.

¹²⁶ Tamże, t. V/2, nr 912, s. 518 oraz nr 1033, s. 589 — „...pro complemento sui communis *servicii* 275 Fl. und [pro] complemento 4-or *servicium* minorum 50 Fl. durch Lambert de Orsoy, prokurator in curia Romana...”; J. Wenta, Mikołaj von Radam, w: SBPN, t. III, s. 217.

Interesujące jest to, że w diecezji pomezkańskiej (tak jak sambijskiej) biskupami wybierano tylko tych członków Zakonu, którzy w jakiś sposób zaznaczyli tutaj swoją obecność, postępując na drodze kariery kościelnej. Typowym przykładem takiego awansu może być biskup Jan I Mönch, który będąc jednym z najmłodszych kanoników, bo zaledwie od ponad roku, został wybrany 12 czerwca 1376 r. przez kapitułę. Członkowie kapituły docenili nie tylko ukończone przez niego studia prawnicze, ale zasługi w czasie pełnienia funkcji notariusza i doradcy prawnego swojego poprzednika Mikołaja I von Radama¹²⁷.

Metropolita ryski arcybiskup Fryderyk von Pernstein (1304–1341) sprzeciwiał się kandydaturom członków Zakonu do tronów biskupich w prowincji. Jego następcy zaś już nie odgrywali większej roli w tej kwestii, ponieważ Stolica Apostolska zastrzegła sobie prawo obsadzania zdecydowanej większości biskupstw, co prowadziło w konsekwencji do czynienia zabiegów, oprócz wyboru przez kapitułę pomezkańską czy uzyskania ekspektatywy, o uzyskanie prowizji papieskiej. Ta zaś ogromnie obciążała finansowo diecezję, stąd koniecznością stało się korzystanie z pomocy finansowej kapituły, ale przede wszystkim Zakonu, aby starania elekta kapitulnego zakończyły się pozytywnie. Wniosek stąd jasny, że celem uzyskania takiego efektu, przy konieczności szybkiego obsadzenia opuszczonego tronu biskupiego ze względu na przymus odprowadzenia dochodów biskupstwa do kasy papieskiej, należało podjąć zgodne działania przez kapitułę i centralne władze Zakonu.

MITTELALTERLICHE KÜR DER BISCHÖFE VON POMESANIEN

ZUSAMMENFASSUNG

Das Pomesanische Domkapitel in Kwidzyn (Marienwerder), am 28. Februar 1284 gegründet und in den Deutschen Orden von Bischof Albert inkorporiert, hatte - wie andere Domkapitel — das Recht, den Diözesanbischof zu küren. Da aber der Domkprobst mit Zustimmung des Großmeisters des Ordens und nach Annahme der Ordensskutte gekürt werden durfte, wurde folglich ein Mitglied des Ordens auch ohne seine Einmischung gewählt. Beim Hinweis des Großmeisters dürfte es sich ohne Zweifel um konkrete Kandidaten zum pomesanischen Bischofsthron gehandelt haben, was einige Male geschehen ist. In den Jahren 1286–1523, also nach der Einsetzung des Kapitels, haben sich die Chorherrn immer auf das Amt eines Ordenbruders berufen. In anderen Fällen waren es Personen, die dank der Intervention des Papstes den pomesanischen Bischofsthron bestiegen (Kardinal De Grassis, Kardinal De Rodulfis), des polnischen Königs (W. Kiełbasa) bzw. des Metropoliten (Ernst OP, Albert OFM, Heinrich aus Pomesanien). Die 22 pomesanischen Bischöfe (mit den Kandidaten Nikolaus II. und Erhard) hat das Kapitel aus seiner Runde 5 Probste, 7 Chorherrn, 4 Personen außerhalb des Kapitels und 6 Personen wurden nominiert, ohne Beeinflussung seitens der Mitglieder des Domkapitels. Der Metropolit aus Riga, Erzbischof Friedrich von Pernstein OFM (1304–1341) lehnte die Bestätigung der pomesanischen Kandidaten rundweg ab, deshalb bemühten sie sich um eine Konfirmation direkt beim Papst und zahlten das in Preußen höchste *servicium* in Höhe von 1100 Gulden.

¹²⁷ PomU, nr 76, s. 116 — z 4 czerwca 1376 r.; M. Glauert, Die Bischofswahlen, jw., s. 123.